

Національно-державні ідеології на пострадянському просторі (досвід Росії та Білорусі)

Максим Розумний,
доктор політичних наук,
радник Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

Перманентна кризовість українського суспільно-політичного життя свідчить, що державна модель української нації ще не сформувалася в основних своїх елементах, якими є ідентичність, ціннісний базис суспільної моралі, влада і механізми забезпечення її легітимності. Зрозуміло, що ці елементи мають доповнювати одне одного і складати при цьому певну смислову і функціональну цілісність, принаймні в моделі. Саме це найчастіше мають на увазі, коли говорять про „українську ідею”. При визначенні основних параметрів такої моделі доречно вивчити і використати досвід країн, які мають схожі вихідні дані та розв’язують аналогічні проблеми державно-національного становлення. Особливо корисним для України може бути досвід ідеологічного оформлення сучасних національно-державних проектів у Росії та Білорусі. Схожими ситуації в усіх трьох країнах є з огляду на культурну і психологічну близькість очікувань населення, але при цьому проекти, що їх ми розглянемо, кардинально відрізняються за своїм позиціонуванням щодо імперської ідеологічної спадщини та в стратегічному баченні національної перспективи.

Російський державний проект в останні два десятиліття розвивався досить активно і пройшов у своєму становленні кілька важливих етапів. Його зародження можна ідентифікувати з проголошенням суверенітету РРФСР у складі СРСР, що згодом тривалий час відзначалося як день незалежності РФ. Ідеологічне підґрунтя такого кроку було досить суперечливим.

З одного боку, в суспільній свідомості утверджувалося уявлення про те, що в складі радянської імперії Росія була найбільш безправним суб’єктом, а росіяни мали найменше можливостей для свого національного розвитку

(ця теза була характерна для націоналістичної інтелігенції і частково поділялася республіканською номенклатурою, об'єднаною навколо Б. Єльцина у зв'язку з його тактичною боротьбою проти союзного центру в 1990 - 1991 роках). З іншого боку, Росія своїм формальним і фактичним виходом з СРСР демонструвала „повернення” до своєї історичної ідентичності під власним іменем, власним прапором, і, що на той час було особливо важливо, до своєї інтегрованості в „цивілізований світ”.

В цілому можна сказати, що первинне становлення нової російської державної самосвідомості відбувалося на контрасті з радянською інтернаціональною ідентичністю та пов'язаною з нею комуністичною доктриною й ідеологічно вмотивованим ізоляціонізмом. Атрибутами цієї самосвідомості стали дореволюційні символи державності (прапор, герб і гімн), дружба чи принаймні лояльність щодо цивілізації Заходу, відновлення зв'язку державного проводу з церковним та нова самоназва — „россияне”. Усі ці елементи активно впроваджувалися в суспільне життя першим президентом РФ Б. Єльциним.

Цей варіант російського державного проекту був внутрішньо суперечливим і вочевидь покликаний був виконати роль буфера при переході від однієї імперської моделі до іншої. Фактори, що прискорили згортання цього проекту, – економічний занепад, майнове розшарування, домінування „іногородців” у економічному секторі, деградація суспільної моралі та „неповага” до Росії з боку світової спільноти, передовсім країн Заходу. Усі ці обставини сформували синдром „образи”, який став психологічним підґрунтям для відмови від єльцинської моделі російської державності та переходу до нової модифікації російського проекту.

Необхідну соціальну динаміку для його розгортання дала фінансова криза 1998 року та перехід влади від Б. Єльцина до В. Путіна.

Вихідна точка нового проекту – відновлення національної гідності росіян в якості імперської нації, що реалізується на всіх соціальних і психологічних рівнях. На базовому рівні йдеться про побутову ксенофобію і культ насильства проти іногородців і „зрадників” (особливо показово у цьому сенсі є кінодилогія „Брат” і „Брат-2”). Далі йдеться про застосування сили для придушення внутрішніх опонентів, з якими зіткнулася нова кремлівська влада. З цією метою було розв'язано внутрішні війни – проти Чечні і проти олігархів (М. Ходорковського, Б. Березовського та інших). Згодом, за законом випрямленої пружини, Росія починає говорити з позиції сили з країнами „близького зарубіжжя” – колишніми „братніми” республіками Балтії, Закавказзя, Молдовою і Україною та вибудовує новий формат відносин з країнами Середньої Азії та Білоруссю, в основі якого – відновлення статусу „старшого брата”. Нарешті це „відновлення національної гідності” знаходить логічне завершення у поверненні до риторики та ідеологічних конструкцій „холодної війни”, коли Росія вже відверто позиціонує себе як противника Заходу та його цінностей.

На тлі цієї еволюції розгортається ідеологічне забезпечення нового

російського проекту, що включає в себе як елементи реставрації старих ідеологем, так і продукування нових концептів.

Ідеологія реставрації імперії включає в себе кілька важливих концептуальних блоків.

1. Тлумачення лібералізації в Росії, що відбувалася під проводом М. Горбачова і Б. Єльцина як помилкового курсу, що призвів до національної трагедії (розпаду СРСР) та був спричинений тим, що Захід застосував проти СРСР спеціальні технології впливу на свідомість, в основі яких – обман і прагнення підкорити „слов’ян”. Показовою у цьому сенсі є книга „Маніпуляція свідомістю” С. Кара-Мурзи [1].

2. Легітимація імперського мислення як такого, що відповідає „одвічній” природі Росії та цілком адекватна тим принципам і підходам, на яких будується логіка взаємин держав і народів у сучасному світі. В якості теоретичної основи для такої легітимізації виступила „геополітична” риторика А. Дугіна та інші твори в річищі „консервативної революції”. Пізніше ця дещо архаїчна в сучасному інтелектуальному контексті ідейна конструкція була доповнена концептом „ліберальної імперії” (речник – А. Чубайс, 2005 р.).

3. Експлуатація ностальгійних настроїв для зміцнення влади і забезпечення підтримки її населенням. У масовій свідомості величезної більшості росіян життя в СРСР ототожнюється з причетністю до однієї з двох найбільших світових потуг, а також із суспільством масового добробуту і соціальної рівності. Очевидно, що травмоване ліберальним реформуванням російське суспільство перейшло на рубежі 2000-х років у стан реакції, в основі якої бажання „повернутися в СРСР”. Новий курс державної влади цілком відповідав цим настроям, принаймні на символічному рівні. Центральний символ цього повернення – президент, вихованець КДБ, найбільш міфологізованої інституції колишньої комуністичної імперії. Поруч з цим виникають й інші атрибути „повернення” – мелодія державного гімну, заміна головного державного свята, однопартійність тощо. Можна сказати, що в ідеологічному сенсі сучасна Росія – це модернізований СРСР, позбавлений пафосу антиексплуататорської боротьби та віри в комуністичне майбутнє.

4. Утвердження проекту відновлення імперії в кордонах 1991 року в якості центральної російської національної ідеї (місії) в середньостроковій перспективі. Експансіоністська спрямованість є необхідною умовою життєздатності будь-якого імперського проекту, а відновлення контролю над „зоною інтересів” на території СНД цілком відповідає і феномену психологічного повернення в СРСР, і геополітичному егоцентризму, і теорії змови Заходу проти Росії та „слов’янського світу”. Оформлення союзного договору з Білоруссю стало першим кроком на цьому шляху. Однак наступні кроки – втручання в процес зміни влади в Україні 2004 року, інтеграційні економічні та військово-політичні проекти на пострадянському просторі – наштовхнулися на значні перепони. Це

змусило скоригувати первісний план і перейти до стратегії домінування в регіоні з елементами приниження і залякування партнерів (відключення поставок газу, нагнітання ксенофобії, торгової війни, демонстрація вищого матеріального добробуту тощо).

5. Спроба надати існуючій моделі російської влади стійкого характеру через її теоретико-ідеологічну концептуалізацію в понятті „суверенної демократії”. Починаючи з послання В. Путіна 2005 року, в суспільній думці Росії почала утверджуватися низка тез, яка обґрунтовувала право будувати власну модель державного управління і відповідну цій моделі державницьку ідеологію, що являє собою дещо відмінну від ліберального канону та містить очевидні риси авторитаризму. У найбільш повному вигляді ця концепція викладена в тезах В. Суркова на зустрічі з активом „Єдиної Росії” в лютому 2006 року (див. [2]) Втім, вирішального впливу на рівень легітимності влади теорія В. Суркова не справила, оскільки ця легітимність переважно тримається на інших, соціально-психологічних у своїй основі факторах, – патерналізмі, синдромі національної зверхності, визнанні права сильного в зовнішній політиці тощо.

Загалом нова редакція російського проекту в середньостроковій перспективі здатна забезпечити відносну стабільність держави та її впливовість у регіоні. Вадою цієї моделі є низька адаптивна спроможність та значна інерційність основних соціальних систем, у тому числі зацикленість національної свідомості на надцінних ідеях і параноїдальних комплексах. Очевидно, що Росію і її владу чекають випробування кризовими явищами, пов’язаними з несправдженими сподіваннями на а) подальше зростання добробуту населення, б) відновлення контролю над „близьким зарубіжжям”, в) світове визнання і підтвердження „національної величі” росіян, г) торжество слов’янської чи православної ідеї. Такі кризові явища можуть призвести до консервації російської політико-ідейної конструкції та її переходу в захисну модифікацію. Але слід очікувати, що і в цьому вигляді спільнота збережеться, оскільки сформована впродовж останніх років ідентичність і культурна індивідуальність убезпечать країну від розпаду і прискореної деградації. Щоправда, найбільш реальний за цих умов ізоляціоністський курс є цілковито програшним у довгостроковій перспективі.

Білоруська державницька ідеологія після розпаду СРСР творилася, можна сказати, з чистого аркуша. Передумов для формування національно-державної самосвідомості білорусів на початок 1990-х років було обмаль. Фактично жодних прецедентів міжнародної суб’єктності, а тим більше національно-визвольної боротьби білоруська історія не надавала. Проголошена 1918 року БНР лишилася фантомним утворенням, що не проявило себе жодною діяльністю. Республіканська партійно-радянська номенклатура традиційно не мала жодних автономістичних прагнень і чітко виконувала відведену їй роль тренувального майданчика

для всесоюзного кадрового резерву [3].

Єдиним фактором, що легітимізував саме існування БРСР, було уявлення про етнічну окремішність білорусів, сформоване у XIX столітті під впливом ідей народності і національного романтизму. Фольклорна спадщина і твори фундаторів національної культури (Янки Купали, Якуба Коласа, Максима Богдановича та ін.) – це було фактично єдине підґрунтя національного самоусвідомлення на початку незалежності, що стала реальністю після зустрічі лідерів РРФСР, УРСР і БРСР в Біловезькій пущі. Білоруська мова на той час фактично вийшла з ужитку в усіх верствах населення, а професійна культура радянського зразка (творчість письменників П. Бровки, М. Танка, а також досить популярних ансамблів „Песняры”, „Верасы”) не містила жодних натяків на ідеї національної незалежності, а була типовим прикладом радянського масового мистецтва з етнічним колоритом.

Факт незалежності і факт національно-етнічної окремішності спонукав частину білоруської інтелігенції до творення основних атрибутів національної самосвідомості – історичного міфу і ціннісно-культурної самоідентифікації. У цей час з'явилися заклики до повернення в загальний ужиток білоруської мови та визнання її єдиною державною, а також концепції про переважно білоруський характер державного утворення Великого князівства Литовського і запровадження відповідних цій традиції державних символів – біло-червоного прапора і державного символу „Погонь”.

Комплекс ідей білоруського національного самовизначення активно розроблявся у співпраці з українськими патріотичними активістами впродовж 1991 - 1994 років і був репрезентований на президентських виборах 1994 року Білоруським народним фронтом та його лідером З. Позняком. Його поразка на президентських виборах, а особливо розгром БНФ на парламентських виборах 1996 року та встановлення в країні авторитарного режиму О. Лукашенка фактично перекреслили перспективи національно-державного розвитку Білорусі за алгоритмом становлення європейських держав-націй, що протягом XIX - XX століть сформував існуючу на сьогодні політико-культурну карту континенту.

З цього моменту в Білорусі формується власна модель державної самоорганізації та відповідна їй ідеологічна інфраструктура. Визначальним у ній є інтенція психологічного та інституційного „повернення в СРСР”, яке Білорусь здійснила першою на території європейської частини колишньої імперії в той час, коли ще в самій Росії активно розвивався ліберальний національний проект Б. Єльцина. Символом специфічного білоруського „шляху” є національний прапор – в незмінному вигляді успадкований від БРСР.

Тривалий час Білорусь лишалася своєрідним островом СРСР серед ліберально-орієнтованих сусідів. Це призвело до парадоксального ефекту – консолідації політичного режиму та досягнення національного консенсусу

в базових питаннях ідентичності. У країні встановилася жорстка авторитарна влада, яка, експлуатуючи успадковані від радянського ладу ідеологічні конструкції й патерналістичні очікування населення, отримала можливість їх фактично монополізувати і використати з метою зміцнення своїх позицій. Тому коли подібний поворот до радянської ментальності і риторики був здійснений новим російським керівництвом, Білорусь, попри декларативне укладення Союзного договору, лишилася досить самостійним державним утворенням з помітним нахилом до ізоляціонізму.

Те, що країна пройшла певний відтинок історичного шляху самостійно, згідно з власними уявленнями про історичну, соціально-економічну і культурну справедливість, виокремлює її в самостійний суб'єкт політики, незалежно від змісту ідеологічних штампів, які при цьому використовуються. Тому сьогодні, хоч і з певними уточненнями, можна говорити про формування білоруської політичної нації та її питомої політичної культури.

Формування ідеологічних засад такого своєрідного націєтворчого процесу відбувається суперечливо і, до певної міри, стихійно. Більшість змістів цієї молодой національної самосвідомості присутні в комунікативних проявах латентно, а ідейні конструкції, в силу нерозвинутості публічної комунікації загалом, лишаються напівсформованими і напівусвідомленими. Такий стан колективної свідомості обумовлюється самим характером сучасної білоруської політичної системи – гранично закритої, бюрократизованої, позбавленої навіть натяку на ідейно-політичну конкуренцію і соціальний діалог.

„Творення” ідеології за цих умов відбувається переважно в офіційному дискурсі, що має цілком оформлені канали та організаційні рамки. Так, у системі освіти існує спеціальний предмет „Державна ідеологія Республіки Беларусь”, основні положення якої викладені у відповідних науково-методичних розробках і підручниках [4]. Основні складові цієї офіційної ідеології є такими.

1. Національною підставою білоруської держави є існування білоруського народу та його самоідентифікація в історичному і культурному плані. Національна ідея виражається формулою „Ми – білоруси”, витоки якої відносяться до традицій „національного відродження” ХІХ – початку ХХ століття.

2. Білоруси як етнос визначаються через приналежність до ширшої спільноти, що має більше підстав називатися нацією „руських”. У цьому сенсі прикметно, що, з точки зору офіційної ідеології, білоруса неможливо русифікувати, оскільки його руськість є природною, а неприродним є відхилення від руськості.

3. Перебування у складі Російської імперії та СРСР тлумачиться як винятково позитивний факт, що цілком відповідав потребам становлення білоруського народу та його базовим інтересам.

4. У якості негативного фактора самоідентифікації – ворожого світу

„чужих”, які зазіхають на національну гідність білорусів і силкуються розірвати їх зв'язок з іншими „руськими”, – виступає узагальнений Захід.

5. Основною цінністю і основою суспільного ладу білорусів є дух колективізму, що є специфічним етичним настановленням, спрямованим не на задоволення егоїстичних прагнень і потреб, а на благо всіх членів спільноти (ця риса – „соборність” – тлумачиться як така, що сутнісно відрізняє „руських” від Заходу)

6. Державність Білорусі є самодостатньою цінністю і за своєю значущістю тлумачиться майже так само пафосно, як сімейний зв'язок. При цьому досить категорично стверджується наявність окремих національних інтересів Білорусі й необхідність їх захисту в усіх вимірах і відносинах. Національний ідеал, або ж мета існування національної держави, визначається як „сильна і процвітаюча Білорусь”.

Отже свідомісні й психологічні настановлення „радянської людини” є на сьогодні базовим чинником суспільних процесів і реакцій більшості населення в країнах пострадянського простору, особливо тих, що не мали тривалого досвіду незалежності в ХХ столітті й значний відтинок історії входили до складу Російської імперії. Ігнорування цих настановлень чи спроба їх докорінної зміни в короткотерміновій перспективі призводить до кризового стану суспільної свідомості й породжує конфліктність на всіх соціальних рівнях. Тільки врахування цих настановлень та їх адаптація до пропонованих проектів політико-культурної модернізації може в підсумку дати стабільну національно-державну модель.

Національна специфіка та спільність історичної долі формується не стільки змістом утверджуваних у суспільній свідомості понять і символів, скільки самою наявністю таких об'єднуючих символів, які повинні апелювати до емоцій і свідомості кожного члена спільноти. Такі поняття і символи з'являються тільки тоді, коли в центрі національного самоусвідомлення опиняються смисли і події, пережиті і персонально відчуті всіма, а не лише частиною населення країни. Спільна історія, навіть внутрішньо конфліктна і суперечлива, об'єднує націю значно органічніше, ніж привнесені ззовні абстрактні чи узагальнені уявлення і цінності, які не мають опертя на внутрішній досвід людини.

На тлі інших східнослов'янських національно-державних проектів, що реалізуються переважно за реакційним сценарієм „повернення в СРСР”, Україна має шанс на стратегічне лідерство в регіоні тільки в тому випадку, коли у своєму розвитку відмовиться від цього сценарію і запропонує модель подолання пострадянської інерції та прискореної модернізації в річищі самостійно сформованих ідейних і ціннісних орієнтирів.

Література:

1. **Кара-Мурза С. Г.** Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000. – 448 с.
2. PRO суверенную демократию. Сборник / сост. Поляков Л. В. – М.: Издательство „Европа”, 2007. – 632 с.
3. **Храмов В. О.** Белорусский вопрос: политическая элита и политическая идеология. Аналитический доклад. – Минск, 1997. – С. 7.
4. **Мельник В. А.** Государственная идеология Республики Беларусь: Концептуальные основы. – Минск: Тесей, 2004. – 240 с.